

महाराष्ट्र राज्याच्या शिक्षण संचालनालयाच्या
क्र. उपुज/२००१-०२/६६८११/१३/स.पु.
दि. ५ मार्च, २००२ अन्वये 'उत्तम पुस्तक' म्हणून
शिफारस करण्यात आलेला संदर्भ—

महाराष्ट्रातील समाजसुधारक

साहित्यिक, भाषातीय विचारवंत व
अन्य महानीय व्यक्ती

१९८० ते अद्यापर्यंत

प्रदीर्घ दर्जेदार लेखन प्रपंच

व्ही. एस. क्षीरसागर तथा के'सागर. सतत अभ्यास अन् अव्याहत व्यासंग हे त्यांचे वैशिष्ट्य. १९८५ पासून आजपावेतोच्या ४० वर्षांच्या प्रदीर्घ कालावधीत के'सागरीय प्रकाशनाच्या माध्यमातून महाराष्ट्र शासनातील (अन् केंद्र शासनातीलही!) हजारे कर्तवगार अधिकाऱ्यांच्या पिढ्यानुपिढ्या घडविणारं अन् आजच्या या काळातल्या येन केन् प्रकारेन् प्रसिद्धीमागं धावणाऱ्या जगातलं एक आगळं-वेगळं अन् तितकंच अपवादात्मक व्यक्तिमत्त्व!

पुणे विद्यापीठाच्या एलएलबी परीक्षेत विशेष गुणवत्तेसह प्रथमवर्ग मिळविणाऱ्या या व्यक्तिमत्त्वाने लिहिलेल्या द्वितीय व तृतीय वर्ष एलएलबीच्या मिळून आठ विषयांवरील नोट्स नव्वदच्या दशकात विद्यार्थीप्रिय ठरलेल्या. याच काळात ३ वर्षे त्यांनी एलएलबीच्या तिन्ही वर्षांचे क्लासेस यशस्वीरित्या चालविलेले.

सन १९८५ पासून आजपर्यंत त्यांनी के'सागर पब्लिकेशन्सच्या माध्यमातून स्वतंत्ररीत्या लिहिलेल्या ६० पुस्तकांच्या अन् त्यांनी सहलेखन वा संपादन-संस्करण केलेल्या पुस्तकांच्या एकूण आवृत्त्यांची संख्या ५,००० पर्यंत पोहोचलेली. अन् या कालावधीत तुमच्या-आमच्या हाती पोहोचलेल्या या ग्रंथांच्या प्रतींनी एक कोटीचा टप्पा ओलांडलेला!

राज्यातील काही विद्यापीठांनी त्यांची पुस्तके संदर्भ ग्रंथ म्हणून शिफारशीत केलेली. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळानेही त्यांच्या काही पुस्तकांचा संदर्भ घेतलेला. महाराष्ट्र राज्याच्या शिक्षण विभागानेही त्यांनी लिहिलेली अनेक पुस्तके उत्तम पुस्तके म्हणून शिफारशीत केलेली.

उपजिल्हाधिकारी, पोलीस उपअधीक्षक, तहसीलदार, गटविकास अधिकारी, रेव्हेन्यू ऑफिसर, सरकारी कामगार अधिकारी आदी पदांसाठी आयोगाकडून पात्र वा निवड. सरकारी कामगार अधिकारी, सहायक कामगार आयुक्त या पदांवर प्रत्यक्ष काम.

के'सागरीय बृहदपरिवार

प्रस्तुत पुस्तकाची वैशिष्ट्ये

- पूर्वीच्या प्रश्नपत्रिकांमध्ये येऊन गेलेले प्रश्न लक्षात घेऊन केलेली दर्जेदार, उपयुक्त तरीही परीक्षाभिमुख रचना.
- बिनचूक व अद्ययावत माहिती.
- सुटसुटीत मुद्देनिहाय रचना.
- चित्रे व छायाचित्रे यांचा यथायोग्य वापर.
- स्क्रिन टाकून महत्वाच्या मुद्द्यांना दिलेला उठाव.
- विशेष महत्वाची माहिती चौकोनांत वा तळचौकोनांत उद्धृत...
- एक प्रकारे महाराष्ट्राचा सामाजिक इतिहासच वर्णन केलेला!!

महाराष्ट्रातील समाजसुधारक

साहित्यिक
भारतीय विचारवंत
व अन्य महनीय
त्यक्ती

के'सागर

३९
वी
आवृत्ति

Published By
Sau. Shobhadevi Kshirsagar
K'Sagar Publications

'Suvarna Shilpa', 444/1 Shaniwar Peth,
Adjacent to Rajmachikar Flour Mill,
Near Dakshinabhumi
Maruti Temple, Pune - 411 030.
☎ 24450125, 24455435 WhatsApp 9823118810

Email : customer@ksagar.com
sales@ksagar.com
website : www.ksagar.com

© K'Sagar Publications, Pune : 1994
Copyrights registration No. L- 15418/96
Thoroughly Revised and Enlarged

Thirty-seventh Edition 2023
ISBN 978-93-84730-09-3

Printed at

Shree Arts Printers
Dhayari, Pune

Typesetting

K'Sagar Publications, Pune

Cover Design

K'Sagar Publications, Pune

Price : 495/-

Our Firms

K'Sagar's House of Books

39/1, Durga Chambers, Jogeshwari Mandir Lane,
Pune - 411002. ☎ (020) 24483166
WhatsApp 9923906500 WhatsApp 8087722277

K'Sagar Book Centre

Nutan Classic, 639 Narayana Peth,
Appa Balwant Chowk, Pune - 411030.
☎ (020) 24453065 WhatsApp 9823121395 WhatsApp 9545567862/63

K'Sagar's House of Books

Satya-ganesh Sankul, (Saraswati Nivas)
122, Budhwar Peth, Jogeshwari Mandir Lane,
Pune - 411002. ☎ (020) 24465650 WhatsApp 9923810566

Due care has been taken to ensure that the information provided in this book is correct. However, the authors and the publishers bear no responsibility for any damage resulting from any inadvertent omission or inaccuracy in the book.

K' सागरीय

'महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, साहित्यिक, थोर भारतीय विचारवंत व अन्य महनीय व्यक्ती' या पुस्तकाची ही नव्यानेच लिहिलेली अंतर्बाह्य सुधारित, विस्तारित व अद्यावत आवृत्ती आपल्या हाती देताना आज कृतकृत्यतेचा आनंद होत आहे. महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाचे परीक्षार्थी व महाविद्यालयीन विद्यार्थी यांना उपयुक्त मार्गदर्शन व्हावे व अध्यापक-प्राध्यापक यांच्या हाती एक विश्वसनीय संदर्भ ग्रंथ सोपवावा, हा या पुस्तकाचा उद्देश.

वरील उद्देशास अनुसरून महाराष्ट्रातील संत, महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, महाराष्ट्रातील थोर व्यक्ती, प्रसिद्ध मराठी साहित्यिक व थोर भारतीय विचारवंत या पाच विभागांतून मिळून महाराष्ट्रातील व भारतातील एकशेतेहेतीस महापुरुषांच्या कार्याचा, विचारांचा व त्यांच्या महानतेचा परिचय उपनिर्दिष्ट वाचकवर्गास करून देण्याचा प्रयत्न या छोट्याशा पुस्तकात केला आहे.

या ठिकाणी हे बुद्ध्या स्पष्ट करणे आवश्यक आहे की, जरी या पुस्तकाची रचना स्थूलमानाने वरील पाच विभागांमध्ये अथवा वरील पाच गटांमध्ये केली असली तरी त्यांमधील सीमारेषा अत्यंत अस्पष्ट आहेत. अर्थातच, त्याची मला पूर्ण जाणीव आहे; आणि म्हणूनच ही विभागरचना किंवा गटवारी अगदी काटेकोर आहे, असा माझा बिलकूल दावा नाही; किंबहुना, असा दावा करणे कोणाही सुन्नास कदापिही शक्य नाही.

महाराष्ट्रातील संतांनी केलेले समाज प्रबोधनाचे प्रचंड कार्य लक्षात घेता समाजसुधारक या नात्यानेही ते महान ठरतात; तर समाज प्रबोधनाचे, समाज परिवर्तनाचे व समाज जागृतीचे महान कार्य करणाऱ्या समाजसुधारकांनी केवळ महाराष्ट्रालाच नव्हे तर संपूर्ण देशाला जे विचार दिले आहेत ते लक्षात घेता, त्यांची गणनाही थोर

भारतीय विचारवंतांमध्येच करावी लागते; तद्वतच भारतातील राजकीय व सामाजिक क्षेत्रातील थोर विचारवंतांनी आपले राजकीय व सामाजिक कार्य पार पाडताना महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या, समाज प्रबोधनाच्या वा समाज जागृतीच्या कार्यात दिलेले योगदानही विचारात घेणे आवश्यक ठरते. महाराष्ट्रातील थोर साहित्यिकांनीही आपली साहित्यिक कामगिरी पार पाडताना महाराष्ट्रातील परिवर्तनवादी चळवळीस, महाराष्ट्रातील लोकजागृतीच्या कार्यास वा समाज प्रबोधनास जे बळ दिले आहे, तेही दुर्लक्षित करता येण्याजोगे नाही. याउलट, महाराष्ट्रातील अनेक समाजसुधारकांनी मराठी सारस्वताच्या चरणी रुजू केलेली साहित्य संपदाही कमी मोलाची गणता येत नाही.

या पाश्वर्भूमीवर या थोर महापुरुषांच्या विविध पैलूंपैकी जो पैलू मला अधिक प्रकर्षने जाणवला— अधिक भावला, तो लक्षात घेऊन त्यांचा त्या त्या विभागात स्थूल मानाने व सोईच्या दृष्टीने समावेश केला आहे. यावरून या थोर व्यक्तींमधील इतर पैलू कमी महत्त्वाचे लेखता येणार नाहीत. अर्थात, माझे हे जाणवणे व्यक्तिसापेक्ष असून व्यक्तिपरत्वे त्यामध्ये भिन्नता असू शकते. या ठिकाणी सर्वाधिक महत्त्वाची बाब या महापुरुषांच्या कार्याचा व विचारांचा परिचय संबंधित वाचकवर्गास करून देणे हीच आहे. त्या दृष्टीनेच या पुस्तकाची रचना करताना आवश्यक ते स्वातंत्र्य घेण्यात आले आहे.

सध्या अनुसूचित जारीमध्ये समाविष्ट असणाऱ्या वर्गाचा वा जारीचा उल्लेख (जरी त्यांना १९५० पूर्वीचा संदर्भ असला) अनुसूचित जाती असाच केला आहे. काही ठिकाणी मागासवर्गीय असा शब्दप्रयोग केला आहे.

या पुस्तकात समाविष्ट केलेल्या प्रत्येक श्रेष्ठ व्यक्तीने आपापल्या परीने महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेच्या कार्याला प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष हातभार

लावलेला असून त्याच वेळी राष्ट्राच्या वैचारिक चळवळीत व वैचारिक जडणघडणीत मोलाचे योगदान दिलेले आहे. तथापि, महाराष्ट्रात व देशात अशा महापुरुषांची मुळीच वानवा नाही; त्यामुळे एकूण एकशेतेहेतीस थोर व्यक्तींच्या कार्याचा वा विचारांचा परामर्श या पुस्तकात घेतला असला तरी इतक्याच महान अशा अनेक नर-रन्नांचा समावेश करणे निश्चितच राहून गेले आहे. अशा वेळी त्यांचे कार्य वा विचार कमी महत्त्वाचे आहेत, असे म्हणता येणार नाही, तर ती लेखकाच्या प्रयत्नांना असलेली एक मर्यादा मानावी लागेल.

पुस्तकात अध्येमध्ये इतरही समकालीनांच्या त्यांच्या सामाजिक कार्याशी निगडित अशा माहितीचे चौकोन वा तळचौकोन दिले आहेत. प्रकाशनाच्या इतर पुस्तकातील परंतु प्रस्तुत विषयाशी निगडित अशा मुद्द्यांचे वा माहितीचेही चौकोन वा तळचौकोन बुद्ध्या दिले आहेत. प्रकाशनाने प्रकाशित केलेल्या आदरणीय य. दि. फडके सरांच्या विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र या खंडात्मक ग्रंथातील उपयुक्त उतारेही उद्धृत असे नमूद करून पुस्तकात योग्य स्थानी दिले आहेत.

महाराष्ट्राचा सामाजिक इतिहास समजावयास व आपल्या परीक्षेतील प्रश्नांची उत्तरे देण्यास वा लिहीण्यास हा सारा खटाटोप उपयुक्त ठरेल, याची खात्री वाटते.

पुस्तकातील उणिवांसंदर्भात व पुस्तकाची उपयुक्तता वाढविण्यास्तव वाचकवर्गाकडून आलेल्या सूचनांचे जरूर स्वागत केले जाईल.

शेवटी सुझ वाचकवर्ग— विशेषतः के'सागरीय विद्यार्थिवर्ग— एका वेगळ्या धर्तीच्या या आगळ्या प्रयत्नाचे मनःपूर्वक स्वागत करील, अशी अपेक्षा करतो.

आपलाच
व्ही. एस. शीरसागर
(K'Sagar)

अनुक्रमणिका

विभाग पहिला

महाराष्ट्रातील संत

१.	संत ज्ञानेश्वर	१०
२.	संत नामदेव	१२
३.	संत एकनाथ	१४
४.	संत तुकाराम	१६
५.	समर्थ रामदास	१८
	रमाबाई रानडे (विशेष चौकोन)	२०

विभाग दुसरा

महाराष्ट्रातील समाजसुधारक

१.	तत्कालीन पाश्वभूमी	२१
२.	लहुजी साळवे	३०
३.	जगन्नाथ शंकरशेठ	३२
४.	बाळशास्त्री जांभेकर	३५
५.	दादोबा पांडुरंग	३९
६.	लोकहितवादी	४२
७.	डॉ. भाऊ दाजी लाड	४६
८.	विष्णुबुवा ब्रह्मचारी	४९
९.	महात्मा जोतीबा फुले	५२
१०.	विष्णुशास्त्री पंडित	६०
११.	सार्वजनिक काका	६२
१२.	बाबा पद्मनंजी	६५
१३.	सावित्रीबाई फुले	६७
१४.	रा. गो. भांडारकर	७०
	वेहरामजी मलबारी	७२

१५.	गो. ग. आगरकर	७४
१६.	पंडिता रमाबाई	७८
१७.	महर्षी धोंडो केशव कर्वे	८१
१८.	महाराजा सयाजीराव गायकवाड	८५
१९.	महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे	८८
२०.	राजर्षी शाहू महाराज	९२
२१.	सेनापती बापट	९८
२२.	र. धों. कर्वे	१००
२३.	कर्मवीर भाऊराव पाटील	१०२
२४.	डॉ. शिवाजीराव पटवर्धन	१०६
२५.	भाई माधवराव बागल	१०८
२६.	डॉ. पंजाबराव देशमुख	११०
२७.	क्रांतिसिंह नाना पाटील	११३
२८.	कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड	११७
२९.	एस. एम. जोशी	११९
३०.	ना. ग. गोरे	१२२
३१.	गोदावरी परुळेकर	१२४
३२.	प्रा. गं. बा. सरदार	१२७
३३.	अनुताई वाघ	१२९
३४.	डॉ. बाबा आमटे	१३१
३५.	मधुकरराव देवल	१३४
३६.	अण्णा भाऊ साठे	१३६
३७.	इंदुताई पटवर्धन	१३८
३८.	बाबा आढाव	१३९
३९.	अण्णा हजारे	१४२

४०.	सिंधुतार्ड सपकाळ	१४५
४१.	डॉ. प्रकाश आमटे	१४६
४२.	डॉ. मंदाकिनी आमटे	१४९
४३.	डॉ. विकास आमटे	१५१
४४.	डॉ. अभय बंग	१५४
४५.	डॉ. राणी बंग	१५७
	डॉ. रखमाबाई (विशेष चौकोन)	१६०

विभाग तिसरा
महाराष्ट्रातील थोर व्यक्ती

१.	कृष्णशास्त्री चिपळूणकर	१६२
२.	वासुदेव बळवंत फडके	१६३
३.	विष्णुशास्त्री चिपळूणकर	१६५
४.	शिवरामपंत परांजपे	१६७
५.	इतिहासाचार्य राजवाडे	१६९
६.	दामोदर हरी चापेकर	१७२
७.	दादासाहेब फाळके	१७४
८.	गाडगे महाराज	१७६
९.	रँगलर परांजपे	१७९
१०.	ज्ञानकोशकार केतकर	१८१
११.	बालगंधर्व	१८३
१२.	दत्तो वामन पोतदार	१८५
१३.	आचार्य विनोबा भावे	१८६
१४.	प्रबोधनकार ठाकरे	१८८
१५.	चिंतामणराव देशमुख	१९०
१६.	विठ्ठलराव विख्ये पाटील	१९२
१७.	साने गुरुजी	१९५
१८.	धनंजयराव गाडगील	१९७

१९.	तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी	१९८
२०.	व्ही. शांताराम	२००
२१.	इरावती कर्बे	२०२
२२.	तुकडोजी महाराज	२०३
२३.	डॉ. होमी भाभा	२०५
२४.	यशवंतराव चव्हाण	२०७
२५.	वसंतदादा पाटील	२०८
२६.	हमीद दलवाई	२१०
२७.	डॉ. जयंत नारळीकर	२११

विभाग चौथा
प्रसिद्ध मराठी साहित्यिक

१.	अलीकडील मराठी साहित्य संमेलने	२१३
२.	ह. ना. आपटे	२१४
३.	केशवसुत	२१६
४.	श्री. कृ. कोलहटकर	२१८
५.	न. चिं. केळकर	२२०
६.	भा. रा. तांबे	२२२
७.	बहिणाबाई चौधरी	२२३
८.	राम गणेश गडकरी	२२४
९.	श्री. म. माटे	२२६
१०.	बालकबी ठोंबरे	२२७
११.	चिं. वि. जोशी	२२८
१२.	माधव जूलियन	२२९
१३.	ना. सी. फडके	२३०
१४.	वि. स. खांडेकर	२३१
१५.	आचार्य प्र. के. अन्ने	२३३
	अनंत काणेकर	२३५

१६.	विश्राम बेडेकर	२३६
१७.	बा. सी. मर्टेकर	२३७
१८.	बा. भ. बोरकर	२३८
१९.	दुर्गा भागवत	२३९
२०.	कुसुमाग्रज	२४०
२१.	गो. नी. दांडेकर	२४२
२२.	विंदा करंदीकर	२४३
२३.	ग. दि. माडगूळकर	२४४
२४.	पु. ल. देशपांडे	२४५
२५.	शांता शेळके	२४७
२६.	वसंत बापट	२४८
२७.	वसंत कानेटकर	२५०
२८.	जी. ए. कुलकर्णी	२५१
२९.	शंकर पाटील	२५२
३०.	नारायण सुर्वे	२५३
३१.	व्यंकटेश माडगूळकर	२५५
३२.	रणजित देसाई	२५७
३३.	मंगेश पाडगावकर	२५८
३४.	दया पवार	२५९
३५.	शिवाजी सावंत	२६०
३६.	लक्ष्मण माने	२६१

विभाग पाचवा थोर भारतीय विचारवंत

१.	राजा राममोहन राय	२६४
२.	महर्षी देवेंद्रनाथ टागोर	२६८
३.	स्वामी दयानंद सरस्वती	२७०
४.	दादा भाई नौरोजी	२७३

५.	केशवचंद्र सेन	२७७
६.	न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे	२७९
७.	फिरोजशहा मेहता	२८३
८.	लोकमान्य टिळक	२८५
९.	रवींद्रनाथ टागोर	२८९
१०.	स्वामी विवेकानंद	२९२
११.	गोपाल कृष्ण गोखले	२९५
१२.	महात्मा गांधी	२९९
१३.	योगी अरविंद घोष	३०४
१४.	स्वातंत्र्यवीर सावरकर	३०७
१५.	मानवेंद्रनाथ राय	३१०
१६.	पंडित जवाहरलाल नेहरू	३१३
१७.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	३१७
१८.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस	३२६
१९.	सरदार भगतसिंग	३२८
२०.	इंदिरा गांधी	३२९

